

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

tar.ü.f.d. Lətif Babayev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

babayevl@mail.com

Xülasə. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan ərazisi cəbhə xəttində olmasa da, xalqımız bu müharibənin çətinliklərini yaşayırdı, çünki ağır iqtisadi durumda olan əhali bütünlüklə bu savaşa aparılmasına səfərbər edilmişdi. Digər tərəfdən, Rusiya daxilində cərəyan edən kəskin siyasi proseslər Azərbaycan xalqını da ciddi siyasi seçimlər qarşısında qoymuşdu. Məqalədə həm bu məqamlar təhlil olunmuş, həm də dövrün siyasi mənzərəsi araşdırılmışdır.

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada baş verən bolşevik çevrilişinin bölgəyə gətirdiyi dəyişikliklər, Cənubi Qafqazda qısa müddət üçün müstəqil yerli hakimiyyətin qurulması və bu hakimiyyət orqanının gücsüzlüyü istinad olunan faktlar əsasında bir daha qiymətləndirilmişdir. Məqalədə diqqət yetirilən məqamlardan biri 1917-ci ilin sonlarından etibarən milli tərkibli Müsəlman korpusunun təşkili prosesinin gedişi məsələsidir. Bu korpusun yaradılmasına Azərbaycanın milli qüvvələri xalqın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət verirdilər. Məqalədə eyni zamanda Azərbaycanda və bölgədə bolşevik-daşnak qüvvələrinin möhkəmlənməsi və onların xalqımıza qarşı törətdiyi təcavüzlər də təhlil edilmişdir.

Mövzunun araşdırılması Azərbaycanın müstəqillik ərəfəsi tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: hərbi-siyasi təhlükəsizlik, Cənubi Qafqaz, bolşevik inqilabı, milli tərkibli qoşun hissələri, milli qırğınlar, milli hakimiyyət

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) müstəqil dövlət quruculuğu, suverenlik təcrübəsi çoxəsrlik dövlətçilik ənənəsi olan Azərbaycanın zəngin və əvəzsiz tarixi nailiyyəti, milli-mənəvi sərvətidir. Azərbaycanın ilk müstəqil demokratik dövlətinin yaranması ərəfəsində və mövcud olduğu dövrdə xalqımıza məxsus tarixi irsin hərtərəfli öyrənilməsi və həmin təcrübənin müasir dövlət quruculuğu prosesində mümkün istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımından o dövrdə xalqın müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın qabaqcıl siyasət adamlarının fədakar, düşünülmüş söyləri nəticəsində görülmüş işlərin, səmərəli fəaliyyətin tədqiqat obyektinə çevrilməsi zəruri və aktualdır. Çünki AXC-nin yaranması ərəfəsində mövcud tarixi şəraiti, müstəqil dövlətin qurulması üçün atılan addımları lazımınca öyrənilməsi qiyətləndirmək sonrakı mərhələdə dövlət quruculuğunun müxtəlif istiqamətlərində həyata keçirilən siyasətin mahiyyətini daha da dərinlən dərk etməyə imkan verir. Xüsusilə, dövlətin ən müxtəlif idarəetmə sahələrində təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə müstəqil Azərbaycanın hökumət və parlament səviyyəsində qəbul etdiyi qərar, qanun və göstərişlər real vəziyyətlə yanaşı, bir çox hallarda həm də tarixi təcrübəyə əsaslanırdı. Bu zərurətdən irəli gələn vəzifələrin nəzərə alınması tədqiqata cəlb olunan sahədə mövzu və problemlərin geniş araşdırılmasını, yeni elmi-tədqiqat işlərinin ərsəyə gətirilməsini aktual edir.

Məqalədə Cümhuriyyət qurucularının əsərlərində və çıxışlarında əksini tapmış fikir və mülahizələri, tarixçilərin mövzu ilə bağlı araşdırmaları tədqiq edilmiş, istinad olunan mənbələrə tənqidi yanaşılaraq, mövcud faktların elmi-müqayisəli və tarixi-xronoloji təhlili metoduna üstünlük verilmişdir.

**Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi şərait
(1917-ci il mart – 1918-ci il fevral)**

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral burjuva inqilabı nəticəsində 300 illik çar üsul-idarəsi süqut etdi. Onu əvəz edən Müvəqqəti hökumətin hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirməsindən istifadə edən bolşeviklər çevriliş yolu ilə hakimiyyəti ələ aldılar. Müxtəlif istiqamətlərdə cəbhə xəttinin dağılması səbəbindən hərbi xidmətdən tərxis olunan əsgərlərin kütləvi şəkildə ölkəyə axışaraq özbaşınalılar törətmələri Birinci Dünya müharibəsində kifayət qədər zəifləmiş, aclıq və səfalət bürümüş Rusiyada vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Parçalanmaqda olan nəhəng ölkədə anarxiyanın getdikcə güclənməsi imperiyanın əsarətindən qurtulmuş xalqları real itki və dağıntılardan qorunmaq üçün qısa vaxtda çarə tapmaq məcburiyyəti qarşısında qoymuşdu. Artıq ölkə daxilində və xaricində güclü siyasi və hərbi müqavimətlə üzləşmiş bolşevik hökuməti nəinki Ukrayna, Polşa, Finlandiya, Baltik respublikalarında, hətta milli ucqarlar sayılan əyalətlərdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda mərkəzdənqaçma proseslərini dayandırmaq iqtidarında deyildi. Yaranmış tarixi şərait də Cənubi Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratı və təhlükəsizliyi ilə bağlı seçim etmək qərarlarını sürətləndirirdi.

Hələ birinci rus inqilabının baş verdiyi 1905-ci ildən siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa başlayan Rusiya azərbaycanlılarının müxtəlif siyasi cərəyanları təmsil edən nümayəndələri Azərbaycan xalqının milli haqlarının qorunması ilə bağlı vahid fikir formalaşdırmağa çalışırdılar. 1917-ci ilin may ayında isə onlar artıq xalqın milli müqəddəratının təyini barədə düşünür, Azərbaycanı Rusiyanın tərkibində muxtar ərazi statusunda görürdülər. M.Ə.Rəsulzadə “Milli Azərbaycan hərəkətinin xarakteri” əsərində həmin hadisələri izah edərək iki tarixi hadisənin Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatındakı inkişafın mühüm mərhələsini təşkil etdiyini göstərirdi – 1905-ci ildə Nijni-Novqorod şəhərində toplanan Müsəlman konfransı və 1917-ci ilin Moskva konfransı. Bu konfranslarda rusiyalı müsəlmanların siyasi istəkləri ifadə olunmuşdur. “Nijni-Novqorod konfransında taktika etibarilə rus liberalizminin təsiri altında siyasətən milli kültür, mədəni və hüquqi haqlara nail olmaqla kifayətləndirilirdi. Moskva konfransında isə Rusiyanın milli ərazi muxtariyyətlərinə parçalanması tələbində dayanıldı. Hər iki konfransda siyasi qərarın formulunu Azərbaycan nümayəndələri vermişdilər” [1, s.655].

1917-ci ilin sonlarından etibarən Rusiyada tam fərqli proseslərin getməsi yetkin siyasətçilərin “ərazi muxtariyyəti” ideyasının artıq yeni şəraitə uyğun olmadığı qənaətini möhkəmləndirdi. Bu dövrdən etibarən milli azadlıq uğrunda mübarizənin məqsədləri daha da konkretləşdirilmiş, qısa vaxtda Azərbaycanın milli muxtariyyəti ideyasından tam müstəqilliyinə nail olunmasına qədər inkişaf etmişdi. H.N.Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərində yazdığı kimi, M.Ə.Rəsulzadə kimi yetkin siyasətçilərin söyləri və ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində “Qafqaz müsəlmanları artıq “ümmətçilik”dən “millətçiliy”ə yönəlmiş, Azərbaycan ideyası ətrafında birləşmişdilər” [2, s.198-199].

1917-ci il martın 3-də Rusiya Müvəqqəti hökuməti Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyəti regionun əsas millətlərinin IV Dövlət Dumasında təmsil edən deputatlardan ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə vermişdi. Mülki hakimiyyət kimi təşkil edilən bu komitənin mövcudluğu dövründə azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları ərazilərin kənar müdaxilələrdən və təcavüzlərdən qorunması məsuliyyəti də hakimiyyətini möhkəmləndirə bilməmiş Müvəqqəti hökumətin üzərinə düşürdü. Fevral inqilabından sonra ölkədə siyasi həyatın canlanması Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində milli şuraların yaradılmasına təkan verdi. Tərkib və siyasi yetkinlik baxımından fərqlənən müsəlman milli şuralarının da əsas məqsədi milli mənafeələrə xidmət etmək idi. 1917-ci il martın 29-da yaradılan Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurası daha böyük nüfuza və gücə malik idi. M.H.Hacınskinin sədrlik etdiyi bu Şuranın Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin tərkibində milli azadlıq hərəkətinin liderləri olan M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov və F.X.Xoyski kimi siyasətçilər vardı.

Mərkəzi hökumətin ölkəni xaos vəziyyətindən çıxarmaq üçün güc və bacarığının olmaması, M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi: “*Finlandiya Seyminə, Ukrayna Radasına qarşı səhv addımları, Almaniya üzərinə uğursuz hücumu, müsəlman alaylarının yaradılmasına qarşı çıxması*” ölkənin parçalanması və çökməsi proseslərini sürətləndirmişdi [3, s.41].

Ölkənin mərkəzində sabitlik yaratmaq iqtidarında olmayan bir hökumətin milli ucqarlarda əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməsi qeyri-mümkün idi.

Milli hərbi hissələrin təşkili

Bolşeviklərin 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra yaranmış RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini tanımaq istəməyən gürcü menşevikləri, Müsavat, “Daşnaksutyun” və sağ eserlərin nümayəndələrinin qərarı ilə 1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirilən müşavirədə Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti yaradıldı. Noyabrın 15-də isə eyni siyasi qüvvələrin qərarı ilə həmin hökuməti əvəz edən Zaqafqaziya Komissarlığı təşkil edildi [4, s.14].

Cənubi Qafqazın üç xalqının nümayəndələrinin təmsilçiliyi ilə müvəqqəti koalisiya hökuməti kimi yaradılmış Zaqafqaziya Komissarlığı öz fəaliyyətində daha çox milli şuralara istinad edirdi. Komissarlığın hakimiyyəti, sovet hökumətinin mövcud olduğu Bakı şəhəri istisna olmaqla, Cənubi Qafqazın bütün ərazisini əhatə edirdi. Qafqaz cəbhəsinin komandanı general M.A.Prijevalski noyabrın 19-da imzaladığı əmrlə bu hökuməti tanımış və ordunu onun hakimiyyətinə tabe olmağa çağırırdı. Komissarlığın ordusunun olmadığı şəraitdə bu qərar xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Gürcü və erməni milli şuralarının tabeliyində artıq milli silahlı dəstələrin olmasına baxmayaraq, müsəlman milli şuraları belə dəstələrin yaradılmasına hələ yeni başlamışdı [5, s.34].

General-leytenant Ə.Şıxlinski “Xatirələrim” kitabında yazırdı: “1917-ci il noyabrın 15-də mən Qafqaza gəldim... müvəqqəti olaraq mənə korpus komandanlığı həvalə olunduğu barədə əmri oxudum. Xalqımın, baş verə biləcək xarici təzyiqlərdən və daxili qarışıqlıqlardan özünü qorumasına xidmət etmək arzusu ilə korpus təşkil etməyi qət edib, Tiflisdə öz qərargahımı düzəltməyə başladım” [6, s.187].

Yeni hökumət Sovet Rusiyasını tanımadığı, hətta ona düşmən münasibət bəslədiyi və Şimali Qafqazın Dağıstan və Kuban ərazilərində, Terek və Don ətrafında yerləşən qüvvələrinin bolşeviklərə qarşı mübarizəsini dəstəklədiyi üçün hər an qarşı tərəfin təcavüzünə məruz qala bilərdi. Bolşevik təzyiqinin artması və hökumətin tərkibində meydana çıxan fikir ayrılıqları onun fəaliyyətini çətinləşdirirdi. Vəziyyəti sabitləşdirmək istəyən Zaqafqaziya hökuməti 1917-ci il dekabr ayının 5-də Ərzincanda Osmanlı dövləti ilə barışıq sazişi imzaladı. Bu, 1914-cü il oktyabrın 29-da başlayan Osmanlı – Rusiya müharibəsinin sona çatması anlamına gəlirdi və həmin sazişə əsasən, rus qoşunları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilmək, işğal altında saxladığı Şərqi Anadoludan çıxmaq məcburiyyətində qaldı. Belə vəziyyət Cənubi Qafqaz xalqlarına silahlı birləşmələrinin təşkilində əlverişli şərait yaradırdı. Bundan maksimum yararlanan hökumət milli şuralarla birgə silah, sursat, təchizat probleminin həlli üçün “Cəbhənin silahları Cənubi Qafqazda qalmalıdır” şüarı ilə çıxış edərək ləğv olunan Rusiya hərbi hissələrinin əmlakının burada saxlanmasına çalışırdı. Bununla əlaqədar Komissarlıq 1917-ci il dekabrın 19-da Qafqazdakı rus ordusunun buraxılması və onun əsasında milli qoşun hissələrinin təşkil edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdı. Bu məqsədin reallaşması üçün hər üç xalqın nümayəndələrindən təşkil olunmuş Millətlərarası Hərbi Şura Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının ümumi qərargahı ilə qarşılıqlı razılaşmaya əsaslanan bir sıra qərarlar qəbul etmişdi. Həmin qərarlara uyğun olaraq ləğv edilmiş hərbi hissələrin öz əmlakını hansı milli hissələrə təhvil vermələri müəyyənləşmişdi [7].

Birgə hökumətin tərkibində təmsil olunmalarına baxmayaraq, bu vəziyyətin gələcəkdə azərbaycanlılar üçün ciddi problemlər yaradacağı, onları, xüsusən ermənilər qarşısında müdafiəsiz qoyacağı ciddi narahatlıq doğururdu. Bunu nəzərə alan Azərbaycan nümayəndələri azsaylı da olsa, ordu hissələrinin təşkili üçün təcili tədbirlər görməyə çalışırdılar. Xalqın etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə hərbi birləşmələr yaratmaq zərurətini nəzərə alan nüfuzlu milli siyasətçilərin təşəbbüs və fəaliyyətləri anti-Azərbaycan qüvvələrdə xüsusi narahatlıq doğururdu. Ə.M.Topçubaşov yazırdı: “Ermənilərlə gürcülərin keçmiş rus ordusunun bütün yaraqlarını işlədə bilən əsgərlərdən ibarət milli diviziyası olsa da, müsəlmanların öz ordusunu yaratmaqda ilk addımlarını başqaları, daha çox da bolşeviklər yağıcasına qarşıladılar” [8, s.45].

Çoxsaylı tarixi fakt və məlumatlar həmin vaxt erməni və gürcülərin azərbaycanlılardan fərqli olaraq sürətlə hərbi hissələr yaratmasını, silah-sursat, hərbi ləvazimat əldə etməsini təsdiq edir. Azərbaycanın ilk müstəqil xüsusi xidmət orqanı olan Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatına rəhbərlik etmiş N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazırdı: “Rus ordusunun ehtiyat silahları Tiflisdə anbarda saxlanırdı. Gürcülər hərbi korpus qurmaq məqsədilə paylarına düşən silahları aldılar. Ermənilərin paylarına düşən silahlar da İrəvana göndərildi. Ancaq bizə silah verilmir və qatarla Azərbaycandan keçən rus

əsgərlərinin silahlarının bizə aid olduğu və bunları almamız gərəклиyi bildirilirdi. Doğrudan da, bu qatarların hərəkəti əvvəlcədən teleqrafla Gəncə Milli Komitəsinə bildirildi. Ancaq bu vaxt ingilis və fransız diplomatları ilə hərbi nümayəndələrin Tiflisdə olduqlarını gizli olaraq öyrəndik. İngilislər və fransızlar gürcü və ermənilərdən aldıqları pullarla erməni və gürcü hərbi dəstələrini hazırlamaqla məşğul idilər” [9, s.55].

Göründüyü kimi, nəinki ruslar, Avropanın bəzi ölkələrinin təmsilçiləri də erməni və gürcülərə silahlı qüvvələrini yaratmaqda mümkün olan köməyi göstərirdilər. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən, xalqın təhlükəsiz yaşamasının özünümüdafiə imkanlarına bağlı olduğunu başa düşən Azərbaycan nümayəndələrinin israrı Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətinin sədri tərəfindən 1917-ci il dekabrın 11-də “Zaqafqaziya Müsəlman qolordusu (korpus) təşkil etmək haqqında” 7 bəndlik qətnamənin imzalanması və onun icrasının da sənədin müəllifi F.X.Xoyskiyə tapşırılması ilə nəticələndi. Həmin qətnaməyə əsasən, dekabrın 19-da 5-ci və 7-ci Qafqaz nişançı firqələrindən ibarət olan 6-cı ordu korpusunun Müsəlman Korpusu ilə əvəz edilməsi barədə Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən əmr verilmişdi [5, s.36]. Bu korpusa komandanlıq etmək general-leytenant Əliağa Şıxlinskiyə tapşırıldı. O öz xatirələrində bu barədə qısaca olaraq belə yazırdı: *“Bu korpusa komanda etməyi mənə təklif etdilər. Mən xəstə olduğuma və müalicəyə gəldiyimə əsaslanaraq boyun qaçırdım. Buna baxmayaraq, orada olmadığım günlərdə Müsəlman Korpusu təşkil etmək və başqa bir adam təyin olunana qədər bu korpusa mənim komandirlik etməyim haqqında əmr vermişdilər... Dekabrın 31-də mən öz qərargahımın ilk heyəti ilə Gəncəyə getdim ki, orada hissələrin təşkil edilməsi ilə məşğul olum” [6, s.189].*

Müsəlman ictimai təşkilatlarının bir çox fəalları da yaranmaqda olan korpusun bölmələri üçün silah-sursatın satın alınmasına dəstək olurdular. Tiflisdən Həməzət bəy Xəlilov öz vəsaiti ilə Müsəlman Korpusuna silah, geyim əşyaları, ərzaqla köməklik göstərmiş, hətta balakənlilərdən ibarət kiçik bir dəstə də hazırlamışdı. Həməzət bəyin ali hərbi təhsil almış iki oğlu da korpusun sıralarına daxil olmuşdu [5, s.41].

Yeni Bəyazid qəzasından olan Rəşid bəy Şəmsəddinov qısa müddət ərzində silahlı atlılardan ibarət bir dəstə toplayaraq Müsəlman Korpusunun tərkibinə daxil olmaq üçün korpus komandanlığına müraciət etmişdi. Bu atlı dəstə korpusun 1-ci süvari alayının tərkibinə daxil edilmişdi [10, s.155-156].

Qafqaz cəbhəsində rus ordusundan qalan silah-sursatın böyük hissəsini bolşeviklər və ermənilərin ələ keçirməsi, əslində, qabaqcadan görülən tədbirlərin nəticəsi idi. Buna Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin bolşevik hərbi hissələrinin (Qırmızı qvardiya) təşkil olunması barədə 1917-ci il dekabrın 21-də qəbul etdiyi qərar və tərxis olunaraq Bakıdan keçən hərbiçilərin tərk-silah edilməsi məqsədilə 1918-ci il yanvarın ilk günlərində qəbul etdiyi digər qərar ilə əlavə stimulyaradılmışdı [10, s.103-105].

Bakı Sovetinin erməni-daşnak və bolşevik rəhbərlərinin milli qüvvələrə, ümumən azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş bu və digər addımları müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda hərbi-siyasi şəraiti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi. Mövcud şəraitin pisləşməsinə ciddi təsir göstərən amillərdən biri də vəziyyətdən yararlanan “Daşnaksutyun” partiyası tərəfindən təşkil edilən terror dəstələri və silahlı bölmələrin Bakıda fəaliyyətlərini gücləndirməsi idi. Həmin silahlı dəstələr Azərbaycanın milli qüvvələrinin məhvi üçün Qırmızı qvardiya dəstələri ilə birlikdə çıxış edirdilər [10, s.110].

Bütün bunlar və ordudan tərxis olunan əsgərləri öz sıralarına cəlb etmək üçün bolşeviklərin apardığı təbliğat işi türk-müsəlman əhaliyə qarşı hazırlanan ciddi, təhlükəli planlardan xəbər verirdi. Həmin planların yaxın müddətdə gerçəkləşə biləcəyi ehtimalı milli qüvvələrdə ciddi narahatlıq doğururdu. Gözlənilən təhlükə ilə bağlı hazırlıq tədbirləri görməyə çalışan Azərbaycan fraksiyası Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən Şəmkir stansiyasında yerləşən rus alayının tərk-silah olunması barədə qərar çıxarılmasına nail oldu. Azərbaycandan keçən rus ordusunun bir qrupunun silahları Şəmkir və Dəllər stansiyasında könüllü surətdə Gəncədən gələn Müsəlman Milli Şurasının üzvlərinə təhvil verilsə də, yanvarın 6-dan sonra eşelonlar tərk-silahdan imtina etdilər. Onlarla yanvarın 7-dən başlanan danışıqların davam etdiyi iki gün ərzində Ağstafa və Dəllər stansiyaları arasında 10 eşelon cəmləmişdi və öz gücünə arxalanaraq yolların açılmasını, hərəkət üçün şərait yaradılmasını tələb edirdilər. Ancaq qarşı dayanan qüvvələrin qətiyyətini görüb irəlidə olan eşelonlar silahlarını təhvil verməyi qərara aldılar.

Sonrakı eşelonlar isə bundan qəti surətdə imtina etdilər. Ancaq təəssüf ki, rus hərbiçiləri ilə ilkin razılışmaya baxmayaraq, növbəti eşelonların dinc yolla tərksilah edilməsi baş tutmadı və qarşı tərəfin milli qüvvələrə silahlı müqavimət göstərərək zirehli qatırı ələ keçirmək planları ciddi toqquşma ilə nəticələndi və hər iki tərəfdən itkilərə səbəb oldu [10, s.140-142].

Növbəti tərksilah əməliyyatı Lənkəranda formalaşan milli dəstə üzvləri və milli şüranın fəalları tərəfindən həyata keçirilmiş, qəza bolşeviklərinin təsiri altında olan 4-cü və 7-ci sərhəd bölmələrinin silah-sursatı alınmışdı. Müsəlman süvari divizionu Astaradan Bakıya doğru hərəkət edən bolşevik dəstəsini də tərksilah edərək bölgəyə nəzarətlərinə son qoymuşdu [10, s.137].

Elə həmin vaxt “Milyutin” gəmisində İrandan qayıdan Rusiya əsgərləri milli qüvvələr və Prişibdən (indiki Göytəpə) çağırılmış Kərim bəy Şahtaxtinskiyin başçılıq etdiyi şahsevən dəstələri tərəfindən tərksilah olundular. Götürülən silah-sursat arasında 6 pulemyot, 10 qutu bomba, 3 min tüfəng də vardı [5, s.42-43].

Bu hadisələr də göstərirdi ki, lazımi hərbi gücə və imkanlara malik olmadan xalqın təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün olmayacaq. Həmin dövrdə başlıca məqsəd, çətin olsa da, bir korpus səviyyəsində hazırlıqlı hərbi kadrlardan ibarət silahlı qüvvənin formalaşdırılması idi. Çünki hərtərəfli kompleksləşdirilmiş nizami ordu hissələrinin yaradılması üçün hələ münbit şərait və lazımi resurslar mövcud deyildi.

Müstəqilliyin əldə edilməsi ərəfəsində Azərbaycanın təhlükəsizliyi məsələləri

1918-ci il fevral ayının əvvəllərində Zaqafqaziya Komissarlığı hökuməti istefa verməli oldu. Milli qüvvələr artıq çıxış yolunu Cənubi Qafqazın Rusiyadan tamamilə ayrılaraq tam müstəqil dövlət qurulmasında gördülər. 1918-ci ilin ilk aylarından Bakıda hakimiyyət uğrunda mübarizə əsasən milli qüvvələrlə daşnak-bolşevik qüvvələri arasında gedirdi. Eserlər və menşeviklər də mübarizənin gedişində daşnak-bolşeviklərlə birləşmişdilər. M.B.Məmməd zadə yazırdı: *“Rus məmurlarına, rus, erməni fəhlələrinə və əsgərlərinə istinad edən menşevik, eser, kadet, daşnak və bolşevik olmaq üzrə müxtəlif siyasi firqələr ətrafında birləşən Azərbaycandakı ruslar “Müsavat”ın yaratdığı hərəkət qarşısında daxili mübahisə və mübarizələrini unudub “Müsavat”a qarşı vahid cəbhədə birləşdilər”* [11, s.70].

Müstəqillik meyillərinin artması bolşevik Rusiyasının yardımını ilə təkcə Bakıda deyil, bütün Azərbaycanda ağalığ etmək istəyən Bakı Sovetini, onun rəhbəri S.Şaumyanı müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıq əməllərini kütləviləşdirməyə sövq edirdi. Belə əməllər milli qoşun hissələrində xidmət edən zabit və əsgərlərə münasibətdə özünü daha qabarıq büruzə verirdi. Bolşeviklərin bütün vasitələrlə milli hərbi hissələrin qarşısını almağa çalışmasının nəticəsi idi ki, Müsəlman nişançı alayının təşkil edilməsi üçün general-mayor X.Talışinskiyin rəhbərliyi ilə Bakıya gəlmiş diviziyanın qərargah zabidləri vəqzaldaca dərhal həbs edildilər. Ancaq bu xəbər azərbaycanlı əhali arasında çox böyük narazılığa səbəb olduğunu görəndə və narazılığın geniş miqyas alacağından çəkinən bolşeviklər zabidləri azad etməyə məcbur oldular [5, s.46].

S.Şaumyan 1918-ci il martın 3-də Stalinə yazdığı məktubda Bakının sürətlə hərbişdirilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq, Qafqaz Ordusunun Bakıda cəmləşdirilməsini, hərbi donanmanın yenidən gücləndirilməsini təklif edirdi. Paytaxtda bu zaman Birinci Dünya müharibəsindən qayıdan 8 min silahlı erməni toplanmışdı. Qafqaz cəbhəsindən, habelə İrandan dönən rus əsgərləri də Bakıya yığılmışdılar. Beləliklə, mart qırğını ərəfəsində Bakıda 20 minə yaxın düşmən qüvvəsi cəmləşmişdi. Bolşeviklər nəinki Bakı şəhərində çoxsaylı erməni silahlı dəstələrinin olmasına göz yumur, hətta hər vasitə ilə buna şərait yaratmağa çalışırdılar. Məqsəd milli qüvvələrin sıxışdırılması ilə Azərbaycanın müstəqillik yolunun qarşısının alınması idi [5, s.53].

Doğrudur, həmin dövrdə müvafiq maddi-texniki bazanın, infrastrukturun olmaması, hərbi mükəlləfiyyətdən uzaq saxlanmış xalqın kadr problemlərinin mövcudluğu və digər səbəblər də milli hərbi hissələrin təşkilini xeyli çətinləşdirirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində milli qüvvələrin bolşevik-daşnak təhlükəsinin qarşısını almaq imkanı çox məhdud idi.

1918-ci ilin fevralın 23-də Rusiya Müəssislər Məclisini tanımaqdan imtina edən Cənubi Qafqaz deputatlarının təşəbbüsü ilə Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi təşkil edildi. Seymdə Azərbaycan siyasi

partiyalarının 44 nümayəndəsi təmsil olunurdu. İki ay sonra – 1918-ci il aprelin 22-də isə Seymin müstəqilliyi elan edildi və aprelin 26-da Seym hakimiyyətin idarə olunması sahəsində tamamilə yeni addım ataraq Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası hökumətini yaratdı [12, s.28].

Ancaq qısa müddətdə aydın oldu ki, Seym də bu xalqların, xüsusilə Azərbaycan xalqının ona bəslədiyi ümidləri doğrulda bilməyəcək, çünki onun daxilində Cənubi Qafqazın müvəqqəti bir araya gəlmiş hər üç millətinin nümayəndələri arasında mənafə uyğunsuzluğu, xüsusilə ərəzi-sərhəd, müdafiə məsələlərində və qonşu dövlətlərə münasibətdə ciddi fikir ayrılığı və digər səbəblər bu qurumun lazım olan müddətdə fəaliyyət göstərməsinə imkan vermirdi. Seym erməni hərbi birləşmələrinin müstəqil, həmçinin bolşeviklərin dəstəyi ilə azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımın qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görmədiyi üçün müsəlman fraksiyalarının etimadını qazana bilmədi. Bir tərəfdən, bu millətlərin nümayəndələri ittifaq yaradıb Seymdə zahirən dostluq və qardaşlıq qurur, digər tərəfdən isə daşnaklar Zəngəzurda, eləcə də İrəvanda azərbaycanlı kəndlərini viran qoyur, əhalisini qətlə yetirirdilər [13, s.28-29].

Bu və ya digər fərqli maraqlar vəziyyəti daha da gərginləşdirir, gələcək münaqişələrin təməlini qoyurdu. Müstəqil cümhuriyyətlərin yaranması ərəfəsində və sonrakı aylarda ərəzi, sərhəd və müdafiə məsələlərindəki fikir ayrılıqlarının ciddi qarşıdurmalara səbəb olması da bunun nəticəsi idi. Halbuki Rusiyanın Qafqazın hər hansı müstəqil dövlət şəklində ondan ayrılması ilə heç vaxt razılaşmayacağı barədə mövqeyi hər üç xalqdan ilk növbədə öz aralarında, daha sonra isə digər qonşuları ilə (Osmanlı, İran) bu məsələləri yoluna qoymaq üçün səylərini artırmağı tələb edirdi.

Xalqların müdafiə sahəsində seçimləri ilə bağlı fərqlər onlar arasında ziddiyyətləri xüsusilə dərinləşdirirdi. Belə ki, Türkiyə dövləti 1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında bağlanmış Brest-Litva müqaviləsinin nəticəsi olaraq Qars, Batum və Ərdəhanı azad etmişdi. Bu vəziyyəti Gürcüstana qarşı təhdid hesab edən gürcülər Almaniya ilə siyasi danışıqlara başlamışdılar. Həmçinin Seymin “Müsavat” fraksiyası da türklərlə məxfi əlaqəyə girərək, Bakının azad olunmasını xahiş edirdi [14, s.129-130].

Seymin bütün fraksiyaları 1918-ci il martın 14-də Türkiyə ilə Trabzon danışıqlarına başladı. Bu danışıqların başlıca əhəmiyyəti Rusiyanın parçalanmasından sonra Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ilk rəsmi addımlar atılması oldu. Bağlanacaq sülh müqaviləsinin Türkiyə ilə 1914-cü il sərhədlərinin bərpa edilməsinə əsaslanması razılığına gəlinməsi nəzərdə tutulurdu. Bununla əlaqədar A.Çxenkelinin bəyanatında hökumətin əsas vəzifələrindən birinin respublikanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olduğu göstərilmişdi. Aprelin 10-da Seym təmsilçiləri Trabzon danışıqlarında Brest-Litva müqaviləsinin şərtlərini qismən qəbul etməyə razılıq versələr də, 3 gün sonra bu danışıqlar nəticəsiz başa çatdı.

Dövlət müstəqilliyi ərəfəsində Azərbaycan xalqının və onun kompakt yaşadığı ərəzilərin təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələlərindən danışarkən 1918-ci ilin yanvar ayından başlayaraq İrəvan, Bakı quberniyalarında, Zəngəzur və Quba qəzalarında, Şamaxıda, Naxçıvanda və digər yerlərdə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalmaları, yaşayış məntəqələrinin kütləvi şəkildə dağıdılması və talan olunması xüsusi qeyd edilməlidir. Bir çox ərəzilərdə bolşeviklərin iştirakı və birbaşa dəstəyi ilə törədilmiş həmin kütləvi qırğın və talanların nəticələri çox acınacaqlı olmuşdur [5, s.52].

Rus ordusunun Qafqaz cəbhəsindən çıxarılması ilə yaranan cəzasızlıq şəraitindən istifadə edən erməni hərbi birləşmələri 1918-ci ilin martına qədər təkcə İrəvan quberniyasında 199 kəndi dağıtmış, 100 min nəfərdən artıq türk-müsəlman əhalini məhv etmiş, bir çox yerlərdə başlıca məqsədləri olan etnik təmizləmə aparmışdılar. Bu bölgədə yaşayan əhalinin bir qismi isə ölümdən qurtularaq Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan torpaqlara qaçmışdı. Hüseyin Baykara öz araşdırmasında mart qırğınlarının törədilməsini belə təsvir edirdi: “Bolşeviklər 1918-ci il martın 30-da Bakı şəhəri və onun rayonlarının İnkilabi Müdafiə Komitəsini yaratdılar. Erməni daşnakları bolşevik bayrağı altında əlverişli mövqedən istifadə edərək, əvvəlcədən hazırladıqları plana uyğun olaraq Bakı şəhərində 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-nə kimi azərbaycanlılara qarşı qırğın törətdilər ki, bu da minlərcə insanın ölümü ilə nəticələndi” [2, s.228].

Həmin dövrdə bolşeviklərin iştirakı və birbaşa dəstəyi ilə ermənilər tərəfindən törədilmiş kütləvi qırğınların nəticələri çox acınacaqlı olmuş, bəzi məlumatlara görə, bu hadisələrdə 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı öldürülmüşdür.

Əslində, Seym hökuməti bu qırğınların qarşısını almaq üçün lazımı təsirli tədbirləri görmək fikrində və iqtidarında deyildi. Ancaq Azərbaycan nümayəndələrinin ciddi etirazlarından, xüsusilə aprelin 2-də keçirilən iclasda hökumətin yollar naziri X.Məlikaslanovun Bakıda baş verən qanlı hadisələr barədə məlumatından və israrlı tələblərdən sonra bolşeviklərin Zaqafqaziyada hakimiyyəti ələ keçirmək niyyətlərinin etirafını da nəzərə alan bu qurum konkret addımlar atmağa məcbur oldu. Məsələn, əvvəlcə Bakının İnqilabi Müdafiə Komitəsi ilə danışıqlar yolu ilə vəziyyəti nizamlamağa göstərilən cəhdin nəticə vermədiyini görən Seym hökuməti Bakı bolşevikləri ilə mübarizə üçün 100 min rubl pul, piyada və süvari hissələri, 2 təyyarə, zirehli qatar, xeyli silah-sursat ayırmaq barədə göstəriş verdi. Dağıstan milli qüvvələrinin lideri imam Qotinski ilə danışıqlardan sonra razılaşdırılmış fəaliyyət planına görə, Bakı üzərinə hücum 3 istiqamətdə nəzərdə tutulmuşdu: şimaldan Dağıstan dəstəsi, qərbdən Zaqafqaziya hökumətinin qüvvələri, Hacıqabul və Şamaxı istiqamətindən Müsəlman Korpusunun bölmələri. Hacıqabul ətrafındakı döyüşlərdə 7-ci və 8-ci müsəlman nişançı alaylarının bölmələri iştirak etmiş, sayı 2 minə çatan gürcü dəstəsi ilə birlikdə yaşayış məntəqəsini düşməndən azad etmişdilər [5, s.48].

Məlumatlara görə, Müsəlman Korpusunun bölmələri digər istiqamətlərdə də döyüşmüş, İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı altında 3 min nəfərlik dəstə Şamaxını tutmuşdu. Bu hadisələrin gedişində ilk vaxtlar antibolşevik qüvvələr bir sıra ciddi uğurlar qazansalar da, aprelin ikinci yarısından etibarən güclü hərbi dəstək alan bolşeviklər milli qüvvələri sıxışdırma bildilər. Müsəlman qırğınlarının artması ilə bağlı qəti tədbirlər görməyin vaxtının çatdığını bildirən azərbaycanlı nümayəndələr Qafqazın müstəqilliyi məsələsində qəti mövqelərinin çatdırılması üçün iclas çağırılması qərarına gəlmişdilər. Seymin 16 aprel tarixli iclasında bu narahatçılığı bölüşən qərar qəbul olunmasına, Bakının tutulması üçün Daxili İşlər və Hərbi nazirliklərə tapşırıqlar verilməsinə baxmayaraq, vəziyyəti dəyişmək mümkün olmadı [5, s.49].

Türkiyənin razılığı ilə 1918-ci il mayın 11-də Batumda yeni sülh konfransı işə başladı. Danışıqlarda tərəflər arasında ərazi-sərhəd, müdafiə məsələləri də daxil olmaqla müxtəlif problemlərin həlli yolları müzakirə ediləcəkdi. Qətlialmaları dayandırmaq üçün davamlı çıxış yolu axtarışında olan və yaranmış imkandan dərhal bəhrələnməyə çalışan Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il mayın 14-də Batum konfransında Cənubi Qafqaz sülh heyəti başçısından Bakı Xalq Soveti qoşunlarının Gəncəyə doğru hərəkətinin qarşısını almaq üçün türk qoşunlarının Cənubi Qafqaz ərazilərinə keçməsinə razılıq verməsini tələb etdilər [5, s.56].

Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Seym konfransın işini başa çatdırma, problemləri çözmə bilmədi. Konfransda qaldırılan həmin məsələlər milli respublikaların öz müstəqilliyini elan etməsindən sonra onların hər biri tərəfindən ayrılıqda davam etdirildi.

Nəticə

Mövzunun araşdırılması belə bir qənaəti bir daha təsdiq edir ki, müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda və bütün Cənubi Qafqazda mürəkkəb hərbi-siyasi şərait yaranmışdı. 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşevik inqilabının meydana gətirdiyi yeni hakimiyyət Cənubi Qafqazda tanınmadı, mürəkkəbləşməkdə olan mövcud hərbi-siyasi böhranın qarşısının alınması da mümkün olmadı, həmçinin Cənubi Qafqazda qüvvələrin bir yerə səfərbər edilməsi də baş vermədi. Çünki bir tərəfdən Azərbaycanda, xüsusilə də bölgənin sənaye mərkəzi olan Bakıda hakimiyyətin bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlinə keçməsi və onların nəzarəti altında çoxsaylı hərbi qüvvələrin olması, digər tərəfdən də güclü hərbi dəstələrə malik olan erməni-daşnak qüvvələrinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında milli qırğınlar törətməsi və bu ərazilərə iddialar irəli sürməsi çıxış yollarının çox təcili tapılmasını tələb edirdi. 1917-ci ilin dekabrında milli tərkibdən ibarət Müsəlman korpusunun təşkilinə başlansa da, texniki təchizatın olmaması və çağırış-səfərbərlik işlərinin çətinlikləri bu korpusun formalaşmasına ciddi mənfi təsir göstərdi. Milli hərbi gücün olmamasının nəticəsi idi ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında

Azərbaycan ərazisində kütləvi qırğınlar törədildi. Buna görə də müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda və onun ətrafında mürəkkəb hərbi-siyasi şərait qalmaqda idi. Belə vəziyyət ciddi hərbi-siyasi dəyişikliklər edilməsini tələb edirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi bu proseslərin başlanğıcını qoydu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Rəsulzadə, M.Ə., Əsərləri (mühacirət dövrü), “Yeni Qafqasiya”, “Azəri-Türk”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş”dəki yazıları II cild, Nəşrə hazırlayan: Nəsiman Yaqublu, Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2021, s. 680 s.
2. Baykara, H.N., Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, “Azərnəşr”, 1992, 276 s.
3. Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 2015, 152 s.
4. Qəniyev, H.Q., Talışinski E.B, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (28 may 1918-ci il – 27 aprel 1920-ci il) 100 il, Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2018, 80 s.
5. Şüküroğlu, L.Ş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğu, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 466 s.
6. Şıxlinski, Ə.İ., Xatirələrim, “Azərnəşr”, Bakı, 1984, 191 s.
7. İsgəndərov A.C., Müsəlman Şərqiində ilk demokratik dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti // “Azərbaycan” qəzeti. N 114 - / - 2018, 22 may. - s. 1, 5.
8. Topçubaşov, Ə.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması, Bakı, 2013, “Təknur” nəşriyyatı, 60 s.
9. Şeyxzamanlı, N.S., Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997. 176 s.
10. Süleymanov, M.S., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi: I cild, Tehran, Firuzan nəşriyyatı, 2014, 760 s.
11. Məmmədzadə, M.B., Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı, Nicat nəşriyyatı, 1992, 246 səh.
12. . Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə] / tərt. ed. baş red. Yaqub Mahmudov; red heyəti: İ.Ağayev, T.Babayev (məsul katib), A.Bağırov və b., Bakı, “Lider” nəşriyyatı, - c. 1. -2004, -440 s.
13. Насиров, Т.М., Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.), Баку, издательство “Азербайджан”, 1993, 120 стр.
14. İsmayılov, R.Ə., Azərbaycan tarixi, Bakı, “Azərnəşr”, 1993, 163 s.

Аннотация

Вопросы безопасности азербайджанского народа накануне создания Азербайджанской Демократической Республики Лятиф Бабаев

Во время Первой мировой войны, территория Азербайджана не находилась на линии фронта, но народ переживал трудности этой войны. Население, находившееся в тяжелом экономическом положении, было полностью мобилизовано на ведение этой войны. С другой стороны, резкие политические изменения, произошедшие в России, также поставили азербайджанский народ перед серьезным политическим выбором. В статье были проанализированы оба этих момента и исследован политический ландшафт того периода. На основе приведенных фактов оценивались изменения, которые принес в регион большевистский переворот в России в октябре 1917 года, установление на короткий период самостоятельной местной власти на Южном Кавказе и слабость этой власти. Одним из вопросов, освещенных в статье, является вопрос организации национального Мусульманского корпуса с конца 1917 года. Национальные силы Азербайджана придавали большое значение организации этого корпуса с точки зрения обеспечения безопасности народа. В статье также проанализировано усиление большевистско-дашнакских сил в Азербайджане и регионе и агрессия, совершенная этими

силами против Азербайджанского народа. Исследование данной темы важно с точки зрения изучения истории накануне независимости Азербайджана.

Ключевые слова: военно-политическая безопасность, Южный Кавказ, большевистская революция, национальные войска, национальная резня, национальная мощь

Abstract

**The security problems of Azerbaijan people on the eve of beginnings
of Azerbaijan Democratic Republic**

Latif Babayev

During the First World War, the territory of Azerbaijan was not on the front line, but the people experienced the difficulties of this war, because the people, who were in a difficult economic situation, were completely mobilized to wage this war. On the other hand, the drastic political changes that occurred in Russia also confronted the Azerbaijani people with a serious political choice. The article analyzed both of these points and explored the political landscape of that period.

Based on the above facts, the changes brought to the region by the Bolshevik revolution in Russia in October 1917, the establishment of independent local government in the South Caucasus for a short period and the weakness of this government were assessed. One of the issues covered in the article is the issue of organizing the national Muslim Corps since the end of 1917. The national forces of Azerbaijan attached great importance to the organization of this corps from the point of view of ensuring the security of the people. The article also analyzes the strengthening of the Bolshevik-Dashnak forces in Azerbaijan and the region and the aggression committed by these forces against the Azerbaijani people. The study of this topic is important from the point of view of studying history on the eve of Azerbaijan's independence.

Keywords: military-political security, South Caucasus, Bolshevik revolution, national troops, national massacre, national power

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.02.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.02.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 11.03.2025